

AZ ÖKOTURIZMUS FEJLESZTÉSI LEHETŐSÉGEI ÉS IRÁNYAI A DÉL-DUNÁNTÚLI ÖKOTURISZTIKAI KLASZTER EREDMÉNYEI TÜKRÉBEN

Gonda Tibor¹ – Raffay Zoltán² – Spiegler Patrícia³

¹ Pécsi Tudományegyetem Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar, gonda.tibor@kpvk.pte.hu

² Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, raffayz@ktk.pte.hu

³ Info-Partner Szociális Szövetkezet, spiegler.patricia@gmail.com

Absztrakt

A turizmus egyik dinamikusan fejlődő ága az ökoturizmus. A globális problémákra való ráeszmélés és a turizmus negatív környezeti hatásainak felismerése vezetett el a fenntartható, a környezeti és társadalmi-kulturális örökséget nem veszélyeztető turizmus kialakításához. Az ökoturizmus a kevésbé fejlett, periférikus térségek számára is fejlődési esélyt jelent, sőt gyakran elsősorban ilyen térségek számára, mert a megkésített fejlődés egyik pozitív hozadékként ezek a területek jobban megmaradtak természetközeli állapotban. Jó példa erre Magyarországon a Dél-Dunántúli régió, elsősorban a határmenti periférikus térségei. A viszonylag érintetlen természet megléte azonban önmagában nem elégséges egy sikeres ökoturisztikai tevékenységhez, ahhoz komplex turisztikai termék kell (attrakció, szálláshelyek, vendéglátás stb.), illetve egy szervezetrendszer, amely professzionálisan és fenntartható módon szervezi az ökoturizmust. Ennek a munkának része a vendégek igényeinek felmérése is, amelyet a Dél-Dunántúli Ökoturisztikai Klaszter végzett el a közelmúltban, az ökoturizmus további fejlesztésének megalapozásaként.

Kulcsszavak: ökoturizmus, fenntartható fejlődés, Dél-Dunántúl, Dél-Dunántúli Ökoturisztikai Klaszter

Abstract

A dynamically developing branch of tourism is ecotourism. Awakening to the global problems and recognition of the negative environmental impacts of tourism led to the development of sustainable tourism that does not negatively affect environmental and socio-cultural heritage. Ecotourism is a development chance for less developed peripheral regions as well; in fact, it is a development possibility just for these regions in the first place, as a positive result of belated development in these areas is the better preserved quasi natural conditions. A good example for this in Hungary is the region of South Transdanubia, especially its peripheral areas along to the border to Croatia. Relatively untouched nature in itself, on the other hand, is not enough for a successful ecotourism activity, that requires a complex tourism product (including attraction, accommodation, catering etc.), and also an organisational system that manages ecotourism in a professional and sustainable way. A part of this work is the assessment of the demands of the guests, a work that was done by the South Transdanubian ecotourism cluster in the recent past, in order to promote the further development of ecotourism in the region and serve as a model for other regions with similar endowments.

Keywords: ecotourism, sustainable development, South Transdanubia, South Transdanubian Ecotourism Cluster

Bevezetés

A dél-dunántúli régió egész területén megtalálhatóak kiemelkedő értéket képviselő természeti adottságok, amelyek jó kiindulópontjai az ökoturisztikai fejlesztéseknek. A régió fejlesztési stratégiájában meghatározott négy kiemelt fejlesztendő turisztikai termék közül az egyik az ökoturizmus (KPMG Tanácsadó Kft. 2006). A Duna-Dráva Nemzeti Park által kezelt természetvédelmi területek nemzetközi mércével is kellően vonzó attrakciót nyújtanak. A Drávát Európa három legtisztább vizű folyója között tartják számon. A Gemenc kiemelkedő természeti értéket képvisel, európai jelentőségű ártéri élőhely. A Mecsek geológiai és morfológiai adottságai különleges értéket rejtnek, a Zselic pedig a „Csillagos Égbolt rezervátum” cím elnyerésével¹ szerzett magának rangot a vonzerők között. A régió érdekessége az is, hogy itt található a falu-elnéptelenedés szimbólumaként elhíresült Gyűrűfű, amely lelkes és elkötelezett új lakóinak köszönhetően környezettudatosan, a fenntartható fejlődés elvének következetes betartásával szervezte újra életét az elmúlt évtizedekben, és vált az ország egyedi, igazi ökofalujává.

A turizmus szakma szereplői egy ígéretes, ugyanakkor még kihasználatlan potenciálként tekintenek a régió ökoturisztikai vonzerejére. A régió erősségei közé tartozik az is, hogy több meghatározó szereplő elkötelezett híve az ökoturizmus fejlesztésének. Ezek közül kiemelt érdemel a Duna-Dráva Nemzeti Park, a régióban tevékenykedő állami erdőgazdaságok és egy viszonylag új kezdeményezés, a Dél-Dunántúli Ökoturisztikai Klaszter. Az ökoturisztikai klaszter a régió jelentősebb ökoturisztikai szolgáltatóit – a vállalkozói, a civil és a közsféra szereplőit – fogja össze. Az együttműködő felek azt szeretnék elérni, hogy a Dél-Dunántúl legyen az ország első számú ökoturisztikai célterülete.

Jelen tanulmányban az ökoturizmus fejlesztési lehetőségeit és irányait határozzuk meg a Dél-Dunántúli Ökoturisztikai Klaszter eredményei tükrében. Egy empirikus kutatás – a Dél-Dunántúli Ökoturisztikai Klaszter vendégkörfelmérése – megállapításaira támaszkodóan bemutatjuk, mik lehetnek a Dél-Dunántúl ökoturisztikai fejlesztésének irányai.

1. Az ökoturizmus területfejlesztési aspektusai

A periférikus helyzetű és gazdasági problémákkal, társadalmi elmaradottsággal küzdő térségek ökoturizmus által történő fejlesztését illetően már a világ több pontján rendelkeznek tapasztalatokkal. A tanulmányok kiemelik a környezetnek a nagyüzemi mezőgazdasági és feldolgozóipari tevékenység hiányából, a megkésett fejlődésből adódó viszonylag jó állapotát, amely az ökoturizmus számára erőforrást jelenthet. Egyben figyelmeztetnek arra, hogy az ökoturizmustól való egyoldalú függés és az ökoturizmus érdekében a többi gazdasági tevékenység tiltása hosszabb távon akár a várttal ellentétes hatást is kiválthat: az egy lábon álló gazdaság mindenképpen sebezhetőbb egy diverzifikált gazdaságnál, a terület érintetlensége pedig sok esetben ideiglenes vonzerőt jelent csak.

A természeti szépségek önmagukban jelentős vonzerőt jelentenek, de megfelelő infrastruktúra nélkül nem képeznek piacképes turisztikai terméket. Ahogy azt az Országos Ökoturizmus Fejlesztési Stratégia (2008) megfogalmazza, a természeti értékekben gazdag, nagyrészt védett területek ugyanakkor elmaradott, vagy hátrányos helyzetű térségekkel esnek egybe, hiszen éppen a gazdasági hasznosítás szempontjából hátrányos helyzet (vízhiányos homokvidék, szikes terület, karsztos hegyoldalak, lápos-mocsaras vidék) következtében nem estek áldozatul az intenzív mezőgazdálkodásnak vagy az iparosításnak, ekképpen

őrződtek meg a természeti értékek. A Dél-Dunántúlon emellett politikai okok, a Dráva-menti terület több évtizedes elzártsága, a szocialista évtizedekben a határ kvázi átjárhatatlansága, valamint a gazdasági és infrastrukturális fejlesztések csaknem teljes hiánya vezetett a természeti környezet viszonylag érintetlen állapotban való megmaradásához. A rendszerváltás után a Dél-Dunántúl déli határmenti térségei társadalmi-gazdasági szempontból egyértelműen a vesztesek közé kerültek, a sok helyütt korábban az egyetlen munkahelyet jelentő mezőgazdasági termelőszövetkezetek megszűnésével járó tömeges munkanélküliséget és annak tovagyrúzó problémáit máig sem sikerült megfelelően kezelni.

Ezekben a hátrányos helyzetű térségekben az ökoturizmus, illetve annak fejlesztése meghatározó és alapvetően fontos tényezője a térségfejlesztésnek. Ez azért is fontos, mert „a komplex, a szociális, gazdasági és ökológiai célokat is magába foglaló, előnyös kompromisszumok megkötésére irányuló gondolkodás ma már alapkövetelmény a környezet- és természetvédelem esetében is” (BUDAY-SÁNTHA 2005:111). Megfelelő menedzsment esetén az ökoturizmus nem jár nem hogy visszafordíthatatlan, de csekély ökológiai károkkal sem: az ökoturizmus eleve nem tömegturizmus, nem igényel tökéletesen kiépített vonalas infrastruktúrát a célterületen, nem igényel magasabb színvonalú és ezért nagyobb ökológiai lábnyommal bíró szálláshelyeket és vendéglátóipari egységeket; elsősorban a már meglévő adottságok jobb kihasználásával vagy kisebb léptékű, a környezetet nem vagy csak nagyon kevésbé terhelő fejlesztésekkel operál. A kisebb léptékű fejlesztések egyben azt is jelentik, hogy helyben is rendelkezésre állhatnak a szükséges erőforrások, vagy azok külső forrásból, például pályázati úton jó eséllyel beszerezhetők.

A 2014 januárjában megjelent Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Koncepció is fontosnak tartja ráirányítani a figyelmet az ökoturizmus területfejlesztési aspektusaira. A koncepció négy átfogó célja között szereplő „*térségi potenciálokra alapozott, fenntartható térszerkezet*” (OFTK 2014:100), valamint a 13 specifikus célkitűzés között szereplő „*kiemelkedő táji értékű térségek fejlesztése*” (OFTK 2014:106) célkitűzések gyakorlati megvalósításának egyik hatékony eszköze lehet az ökoturizmus, amely számos fejezetben megemlíttésre kerül. Ennek szemléltetésére – terjedelmi okokból – egy példát emelünk ki a koncepcióból: „*Az egyre jelentősebbé váló ökoturizmus magába foglalja az idegenforgalom mindazon formáit, melyek – a kimondottan üdülési célú tömegturizmustól eltérően – elsősorban a természeti területekre, a környezeti értékeire irányulnak. Hazánk ökoturisztikai potenciálja lehetőséget ad arra, hogy általa a helyi értékek megőrzése, a vidéken élő emberek megélhetése, gazdasági előnyökhöz jutása mellett valósuljon meg.*” (OFTK 2014:40) – fogalmazódik meg a koncepcióban.

2. Ökoturisztikai fejlesztések a Dél-Dunántúlon

A 2007-2013-as Európai Unió fejlesztési ciklus alatt számos turisztikai fejlesztés valósult meg a Dél-Dunántúlon (DÉL-DUNÁNTÚLI RÉGIÓ TURIZMUS STRATÉGIAI FEJLESZTÉSI PROGRAM 2006). A dél-dunántúli régióra vonatkozóan 2006-ban meghatározott regionális turizmus fejlesztési program turisztikai magterületeket határolt le a fejlesztési források koncentrált felhasználása érdekében. Az azonosított desztinációkhoz a javasolt turisztikai termékszínű fejlesztési irányokat a termék-magterület mátrix mezőiben jelölte meg (1. táblázat). A programot követve az elmúlt években a turizmusfejlesztés ezekre a turisztika magterületekre koncentrált, a program a húzótermékek fejlesztésére és az azok köré felépítendő komplex turisztikai termékek támogatására, valamint a kapcsolódó szolgáltatások fejlesztésére adott lehetőséget. Az ökoturizmus a Duna és a Dráva menti desztinációkban élvezett elsőbbséget. A kitorési

pontok, erősítendő példák, fejlesztési irányok a régió idegenforgalmában” címszó alatt megfogalmazza a stratégia, hogy a régió szintjén egyértelmű kitérés pont lehet a termékfejlesztésben az aktív turizmus, amely mellett hangsúlyosan jelenhet meg az ökoturizmus (Dráva Ökoturisztikai Program), elsősorban Duna-Dráva Nemzeti Park értékeire, valamint az ehhez kapcsolódó néprajzi hagyományokra alapozva (pl.: Sárköz, Ormánság).

1. táblázat: Termék-magterület mátrix. Forrás: Dél-Dunántúli Régió Turizmus Stratégiai Fejlesztési Programja 2006

Magterületek Termékek	Dél-Balaton	Pécs és környéke	Villány-Siklós-Harkány	Duna-mente	Kaposvár és környéke	Dráva mente	Belső Dél-Dunántúl
Egészségturizmus							
Vízi turizmus és aktív turizmus							
Lovas turizmus							
Kerékpáros turizmus							
Vadászat, horgászat							
Ökoturizmus							
Falusi turizmus							
Bor és gasztronómia							
Kulturális turizmus							
Konferencia turizmus							
Innovatív termékek/ Tematikus parkok							

A Dél-Dunántúli Operatív Program 2007-2013 (DDOP) 2. prioritási tengelye „A turisztikai potenciál erősítése a régióban” elnevezést kapta. A fejlesztendő turisztikai termékek körében az egészségturizmus, a bor- és gasztronómiai turizmus, valamint az örökségturizmus került elsődlegesen megjelölésre. Az ökoturizmus az örökségturizmus elemeként kapott szerepet. A prioritás fő céljaként a régióba látogató turisták számának és a régióba érkező vendégek tartózkodási idejének növelését határozták meg. Ezen célok elérése érdekében kijelölt intézkedési terület volt a turisztikai attrakciók fejlesztése, szálláshelyfejlesztés, turisztikai klaszterek fejlesztése és turisztikai desztinációmenedzsment szervezetek létrehozása.

A turisztikai attrakciók és szolgáltatások fejlesztés keretében jelentős ökoturisztikai attrakciókat hoznak létre.¹ Abaligeten sor került a természeti értékek ökoturisztikai célú fejlesztésére, Pogányban ökológiai szemléletformáló gyermek- és családi park létesül, Orfűn ökoturisztikai látogatóközpont építenek, Deseda környékén „Kalanderdő” jött létre a környezeti nevelés céljából, továbbá Balatonkeresztúron új látogatóközpont létesül, ahol a Balaton déli partjának természeti kincseit ismerhetik meg az érdeklődők.

Az ökoturisztikai infrastruktúrát tekintve is jelentős fejlesztések történnek a régióban. Folyamatosan bővül a kerékpáros úthálózat, többek között kiépítették a kerékpárutat Siklós-Nagyotótfalu-Kisharsány-Nagyharsány között, Mohács városában és a Balatonföldvári kistérségben. Megújultak a régió kedvelt turista

¹ A következőkben a konkrét fejlesztéseket vizsgáljuk a finanszírozási források szerint - ÚSZT és EU 2007-2013 adatbázis alapján Támogatott projektkereső alkalmazás segítségével. Forrás: www.palyazat.gov.hu

útvonalai is az Országos Kékkör (OK) Dél-Dunántúli Régiót érintő nyomvonalának és attrakcióinak multifunkciós fejlesztése, a túraútvonalak téradat alapú nyilvántartási és fenntartási rendszerének kialakítása és a kapcsolódó szolgáltatások biztosítása révén.

Az ökoturisztikai fejlesztések közül kiemelkednek az Ős-Dráva programhoz kapcsolódó projektek, így az Ős-Dráva Ökoturisztikai Látogatóközpont és Bemutatóhely kialakítása Cún-Szaporcán, valamint az Ős-Dráva programhoz illeszkedő kerékpáros-turisztikai fejlesztés megvalósítása. A Zselic az ökoturizmus szempontjából szintén egy fontos terület. Itt a Zselici Csillagoségbolt-park komplex turisztikai fejlesztésével kialakításra került egy multifunkcionális csillagvizsgáló, egy kilátó és „csillagösvény”. A komplex turisztikai termécsomagok kialakítása során Pécssett is létrejön egy vonzó ökoturisztikai termék, a Mecseki ökoturisztikai élménypark, a pécsi állatkert funkcióbővítésével és a kerékpár-turisztikai infrastruktúra fejlesztésével.

Az elmúlt időszak nagyobb projektjei közül kiemelendők a térségi alapú komplex turisztikai termécsomagok kialakításai, ezek közé tartozik a Baranyai Élménykörút, a Siklós-Mohács turisztikai tengely és a Kaposvár komplex turisztikai fejlesztésének megvalósítása. Ezek keretében számos ökoturisztikai termék jött létre, például a Pécs-Orfű erdei kerékpárút, Mohácson kikötőpontonok, kerékpár és vízi-sportkölcsonzó, Kaposváron a Deseda tó körül gyalogos-, vízi- és túraútvonalak.

A szálláshelyek fejlesztésekor is több esetben érvényesültek a fenntarthatóság kritériumai, ebből a szempontból kiemelkedik a Sikonda Wellness Hotel ökológikus szemléletű fejlesztése.

A dél-dunántúli régióban a TDM szervezetek létrehozása mellett megjelent pályázati kiírás külön a turisztikai klaszterek fejlesztésére. Ennek keretében létrejött az ökoturisztikai termékre épülő klaszterszervezet, ami összefogja a régió ökoturisztikai szolgáltatóit.

Összességében elmondható, hogy a 2007-2013-as időszakban a Dél-Dunántúlon jelentős ökoturisztikai fejlesztések valósultak meg, új attrakciók, szolgáltatások és termékek jöttek létre az ökoturisták vonzása céljából.

3. A Dél-Dunántúli Ökoturisztikai Klaszter

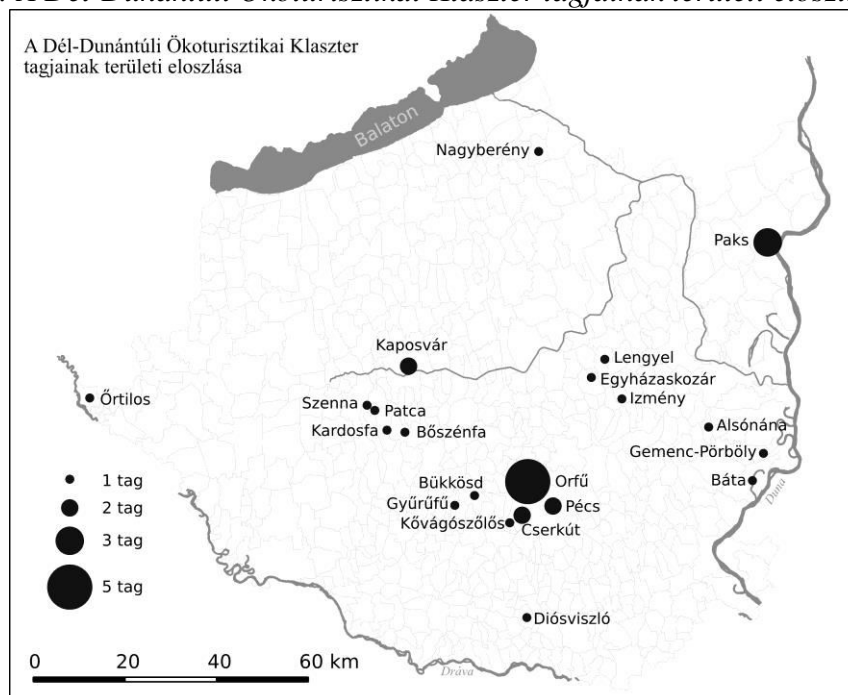
A turisztikai klaszterek története nem nyúlik hosszú múltra vissza. A hazai gyakorlatban nagyon lassan ment végbe az a paradigmaváltás, amelynek eredményeként az ipari klaszterek mellett más szolgáltatói (így a turisztikai) ágazatok klaszteresedését is elfogadták, támogatták. Az első Széchenyi Terv keretében meghirdetett RE-1-es pályázat (amely tulajdonképpen az első hazai klasztertámogatásra kiírt pályázat volt) bár nem tiltotta, de prioritásaiban nem támogatta a turisztikai klaszterek létrejöttét. Így fordulhatott az elő, hogy a beadásra került néhány turisztikai témájú klaszterpályázat egyike sem nyert. Ugyanez a helyzet ismétlődött meg a Nemzeti Fejlesztési Terv Gazdasági Versenyképesség Operatív Programjához (GVOP 2004-2007) kapcsolódóan. Az igazi áttörést, paradigmaváltást az Új Magyarország Fejlesztési Terv hozta meg. Az ennek keretében kialakított Regionális Operatív Programok erőteljesen preferálták az új klaszterek létrehozását, és nevesítve szerepelt az is, hogy a régió szempontjából meghatározó turisztikai termékek mentén is szorgalmazni kell a klaszteresedési folyamat beindítását. Így a 2007-et követő finanszírozási periódusban (konkrétan 2010-ben) megjelenő ROP-os pályázatok végérvényesen legitimálták a turisztikai klaszterek létjogosultságát (GONDA 2008). Lemaradásunk a világtól ezen a téren nem nevezhető tekintélyesnek, mivel a nemzetközi szakirodalom turisztikai klaszterekre vonatkozó – általunk ismert –

legkorábbi említése 1998-ra tehető, PORTER ugyanis a kaliforniai szőlő- és borklaszter szerkezetének leírásakor említi meg elsőként külön a turizmus-, illetve ezen túl a vendéglátás- és étterem klasztert (PORTER 1998).

A dél-dunántúli régióon belül 8 turisztikai terméktípus klaszteresedését kívánták a pályázat kiírói támogatni. Ezzel a lehetőséggel élve szerveződött meg, és nyújtott be sikeresen pályázatot a Dél- Dunántúli Ökoturisztikai Klaszter. A Klaszter létrejöttének előzménye az Aktív Szabadidő és Környezeti Nevelés Dél-Dunántúli Összefogás, melynek célja a régióban tevékenykedő, a természet értékeit és a környezettudatos magatartást népszerűsítő, az iskolán kívüli környezeti nevelésben, erdei iskoláztatásban jártas, ezen téma iránt érdeklődő és a fenntartható környezeti fejlődést aktívan elősegítő egyének, szervezetek és szolgáltatók – profitorientált és civil szervezetek – egységes fellépése. Az együttműködő szereplők azt szeretnék elérni, hogy a Dél-Dunántúl legyen a hazai környezeti nevelés, természeti oktatás központja és az ország első számú ökoturisztikai célterülete (GONDA-SPIEGLER 2012a). A klaszter célja egy olyan gazdasági tevékenység ösztönzése, amely során megvalósul a komplex, a társadalomban és környezetben való gondolkodásnak és együttműködési készségnek a követelménye. Fontos az is, hogy mindezen túl pozitív hatást gyakoroljon a természetvédelemre is.

A XXI. század turizmusfejlesztésében alapkövetelmény a komplex és térségben való gondolkodás. A Dél-Dunántúli Ökoturisztikai Klaszter tudatosan törekszik erre, mert csak ebben az összefüggésben hangolható össze a klasztertag szolgáltatók, a térségben élő emberek és közösségek igényei, és a természeti környezet fejlesztését szolgáló tevékenységek. Az alábbi térkép mutatja a klasztertagok területi eloszlását (1. ábra).

1. ábra: A Dél-Dunántúli Ökoturisztikai Klaszter tagjainak területi eloszlása, 2014. január

Forrás: saját szerkesztés

A klaszter tagságának összetétele igen sokszínű mind a szervezetek típusa és mérete, mind a szolgáltatások, kínálat tekintetében. A Dél-Dunántúli Ökoturisztikai Klaszter marketing stratégiája (2013) a szervezettípusok és a főbb szolgáltatásaik, kínálatuk jellege szerint az alábbi csoportokba sorolja a klaszter tagjait:

- **Élményparkok:** komplex szolgáltatást nyújtanak nagy kiterjedésű területen (park), fő céljuk, hogy programot, élményt nyújtsanak.
- **Erdészetek:** állami tulajdonú gazdasági társaságok. Turisztikai szolgáltatásaik nem piaci alapon működnek, hanem azokon keresztül közcélú, közjóléti funkciókat, környezeti nevelést gyakorolnak.
- **Szálláshelyek:** elsősorban szállásértékesítéssel foglalkoznak, jellemzően ifjúsági/turistaszállás kategóriába tartoznak vagy falusi szállásadók.
- **Szolgáltatók:** elsősorban ökoturisztikai programot, szolgáltatást értékesítenek.
- **TDM szervezetek:** térségi turisztikai desztináció menedzsment szervezetek, területi alapon szerveződnek, a desztináció turisztikai szolgáltatóit, szálláshelyeit, attrakcióit fogják össze, a desztináció marketing tevékenységét koordinálják.

Sajnálatos módon a Duna-Dráva Nemzeti Park, a régió ökoturizmusának megkerülhetetlen szereplője, nem lehet tagja a klaszter munkájának, mivel a hatályos jogszabályok ezt nem teszik lehetővé.

A klaszter tagjai döntően piaci szereplők, ezért a fő elvárásuk a saját piaci pozíciójuknak a megerősödése. Rövidtávon erre a legnagyobb hatással egy új, korszerű marketing tevékenység lehet (GONDA-SPIEGLER 2012b). A termékfejlesztés során a kiindulási elv az, hogy egy tudatos ökoturista számára nem a szállás és étkezés a meghatározó, hanem az ökoturizmushoz kötődő élmény ígérete. A statikus attrakciók (pl. egy védett terület szépsége) mellett az ökoturizmushoz kötődő, vonzó programkínálattal lehet az élményígéretet körét bővíteni. A régió adottságainak kihasználásához, a fejlesztések realizálásához ugyanakkor elengedhetetlenül fontos a turisták ökoturisztikai igényeinek megértése. Az infrastruktúra kiépítése és a gazdasági tőke megteremtése mellett szükséges a megfelelő szolgáltatói háttér megteremtése, amely a turisták igényeire reagál. Ennek érdekében a klaszter felmérést végzett a dél-dunántúli ökoturisztikai szolgáltatók vendégkörében.

4. Módszertan

A Dél-Dunántúli Ökoturisztikai Klaszter 2013-ban régiós kiterjedésű empirikus vizsgálatot végzett az ökoturisztikai szolgáltatásokat igénybe vevők körében, a turisták ökoturizmushoz kötődő attitűdjének vizsgálata céljából. A kutatás az egyik szerző szakmai irányításával zajlott.

A mintavétel 2013. augusztus 1. és október 30. között zajlott az ökoturisztikai klaszter szolgáltatóinak vendégkörében. Ezen időszak alatt összesen 199 értékelhető kérdőív érkezett be. Az ökoturisztikai szolgáltatásokat sokszor veszik igénybe csoportok (elsősorban iskolás csoportok), így fontos kiemelnünk, hogy a klasztertagok vendégköréből csak az egyéni vendégek kerültek a mintába. Azt is hangsúlyozzuk, hogy a mintában magas a visszatérő vendégek aránya, a megkérdezett vendégek 85%-a már többször járt a térségben, jól ismeri a régiót.

A kutatás az alábbi témakörökre terjedt ki:

- a régió ökoturisztikai szolgáltatásait igénybe vevők főbb társadalmi-demográfiai jellemzőinek megismerése,
- a népszerűbb ökoturisztikai célterületek feltérképezése,
- a vendégkör ökoturisztikai aktivitásának felmérése,
- a régióba érkező vendégek a régió ökoturisztikai adottságaival és szolgáltatásaival való elégedettségének felderítése,
- a régió ökoturisztikai hiányosságainak azonosítása és a célközönség szemében kívánt fejlesztési irányok feltárása.

A mintasokaság jellemzőinek vizsgálata, a kérdőívet kitöltők elégedettsége a régió ökoturisztikai adottságaival és szolgáltatásaival, valamint az általuk azonosított problémák és megoldási javaslatok mind a Dél-Dunántúl ökoturizmusának fejlesztését szolgáló értékes információt jelentenek.

5. Eredmények

5.1. A Dél-Dunántúl ökoturisztikai szolgáltatásait igénybe vevők társadalmi-demográfiai jellemzői

A nemzetközi tapasztalatok szerint az ökoturisták több csoportra, szegmensre bonthatók (Országos Ökoturizmus Fejlesztési Stratégia 2008:61-65). A desztinációt gyakran magányosan felkereső és bejáró, elkötelezett ökoturisták aránya mindenhol alacsony, csupán néhány százalék a legjobb esetben is. Az ökoturizmus célközönségének döntő többségét az alkalmi ökoturisták alkotják, akik a desztinációt alapvetően nem ökoturisztikai motivációval keresik fel, de ott tartózkodásuk során keresik és igénybe is veszik az ökoturisztikai szolgáltatásokat. Ők többnyire nem egyedül, hanem, családjukkal, baráti körökkel érkeznek. Ezek az arányok tükröződnek vissza az ökoturisztikai klaszter felméréséből is. A megkérdezett vendégek csupán 10%-a érkezett egyedül, míg többségük családtagjaikkal, rokonaikkal (47%), társukkal (24%) vagy barátaikkal (14%), kollégáikkal (4%) együtt vette igénybe a szolgáltatást.

A felmérés szerint a régió ökoturisztikai szolgáltatásait igénybe vevő egyéni vendégek körében magas a családosok aránya (44%). A megkérdezettek több mint egyharmada fiatal, főként egyetemi hallgató (37% 18-24 év között). Hasonlóan magas a fiatal felnőttek aránya (38% 25-44 év között), akik többsége (66%) családos. A válaszadók 58,2%-a a dél-dunántúli régió belülről választott úti célt ökoturisztikai programja során. Az ökoturizmus szellemiségét és ismérveit figyelembe véve kiemelten jónak mondható ez a mutató. A régió ökoturistáira jellemző továbbá, hogy az átlagnál jóval iskolázottabbak. A megkérdezettek közel fele (47%) magas iskolai (egyetemi, főiskolai) végzettségű, a másik fele (49%) pedig középfokú végzettséggel (érettségivel) rendelkezik. Az érettségivel rendelkezők aránya azért is ilyen magas, mivel a megkérdezettek 34%-a egyetemi, főiskolai hallgató. A gazdaságilag aktív válaszadók között kiemelkedően magas a szellemi foglalkozásúak aránya.

Ezek a demográfiai jellemzők egybevágóan az ökoturizmus célközönségének meghatározására irányuló nemzetközi felmérések tapasztalataival, ám Nyugat-Európában magasabb a szép korúak aránya az

ökoturisták körében. A felmért demográfiai és társadalmi jegyek jellemzőek a magyar ökoturistákra (vö. Országos Ökoturizmus Fejlesztési Stratégia 2008:26), kivéve azt a pontot, miszerint a hazai ökoturisták az átlagosnál magasabb jövedelműek közül kerülnek ki. A felmért vendégkör kétharmada ugyanis a saját háztartását a hazai egy főre jutó átlagjövedelem alapján átlagosnak ítélte meg, csupán a megkérdezettek 21%-a vélte úgy, hogy átlag feletti a jövedelme, míg a válaszadók 14%-a átlag alatti jövedelmi helyzetű. Ez a változás ugyanakkor a gazdasági válság hatásaival, a hazai kereslet fokozódó érzékenységgel is magyarázható. A felmérés szerint a turisták utazási döntésük meghozatalakor elsőként a szolgáltatások ár-érték arányát mérlegelik. A válaszadók által az ökoturisztikai szolgáltatások igénybevételére szánt napi költségi összeg azt mutatja, hogy alacsony a fizetőképes kereslet. A megkérdezett vendégek kétharmada 4 000 és 8 000 Ft között szándékozik naponta és fejenként ökoturisztikai szolgáltatásra költeni.

5.2. A legnépszerűbb ökoturisztikai desztinációk

A legnépszerűbb ökoturisztikai célterületek feltérképezését a kutatás nyílt kérdéssel vizsgálta. Az ökoturizmussal társított térségek ismerete segíti az ökoturisztikai klaszter és tagjainak marketingtevékenységét, valamint megmutatja a potenciális versenytársak körét.

Ha az ökoturizmussal azonosított térségeket területi szempontból vizsgáljuk, elmondható, hogy igen különböző területi kategóriában gondolkodtak a válaszadók. A többség jellemzően valamely tájegységet kötött az ökoturizmushoz, mint például Zselic, Mecsek, Gemenc, Őrség, Hortobágy stb. Sokan egy-egy település nevére asszociáltak, míg voltak, akik nagyobb területi egységben gondolkodtak, így valamely megyét vagy régiót neveztek meg. Az ökoturizmust sokan azonosították nemzeti parki területekkel is, elsősorban a Duna-Dráva Nemzeti Parkkal.

A Dél-Dunántúlra érkező vendégkör szemében érthető módon a régió belüli célterületek kapták a legtöbb említést. Összesen 222 válasz érkezett a kérdésre (több válasz is lehetséges volt), ebből 131 (59%) dél-dunántúli helyszínt említett meg. A megkérdezettek szerinti 10 legkedveltebb ökoturisztikai desztinációba (2. táblázat) a hat régió belüli térség mellé az Őrség, a Hortobágy, a Tisza-tó, valamint a Dunántúl tartozott.

2. táblázat: Az ökoturizmussal leginkább azonosított 10 desztináció a válaszadók említései alapján

	említések száma	válaszadók %-os aránya
Gemenc	22	10
Őrség	19	8,5
Dél-Dunántúl	17	7,6
Hortobágy	15	6,7
Bükkösd	13	5,8
Zselic	12	5,4
Gyűrűfű	12	5,4
Mecsek	12	5,4
Tisza-tó	11	4,9
Dunántúl	10	4,5

Forrás: saját szerkesztés

Az említések között a Zselichez (Gyűrűfü, Bükkösd, Szenna, Patca), a Gemenchez és a Mecsekhez (Orfű, Pécs) kötődő helyszínek meglehetősen nagy súlyt képviselnek, míg az igen jelentős ökológiai értékkel bíró Dráva medence még nem került az ökoturisták látókörébe. Félő, hogy a most folyó jelentős ökoturisztikai beruházások kihasználtsága sem lesz megfelelő, ha a térség turizmusának szerves fejlődése nem fog megvalósulni. Ehhez azonban szélesebb körű, korszerű szolgáltatói struktúra, innovatív termékfejlesztés és modern marketing szükséges.

5.3. Ökoturisztikai szolgáltatások népszerűsége

A kutatás vizsgálta a különböző ökoturisztikai szolgáltatások igénybevételének gyakoriságát. A vizsgált 16 szolgáltatás igénybe vételének gyakoriságáról a megkérdezettek nyilatkoztak. Az alábbi táblázat mutatja, hogy a Dél-Dunántúlon megkérdezett vendégkör számára melyek a legkedveltebb ökoturisztikai szolgáltatások. Három kategóriát különítettünk el: fontossági sorrend, ha csak a rendszeresen igénybe vett szolgáltatásokat vesszük figyelembe; évente többször igénybe vett szolgáltatások; illetve harmadik esetben az évente legalább egyszer használt szolgáltatások (3. táblázat).

3. táblázat: A válaszadók által leginkább kedvelt 10-10 ökoturisztikai szolgáltatás (a válaszadók %-ában)

Szolgáltatások népszerűségi sorrendje, ha a rangsorrend alapja...					
a rendszeresen igénybe vett szolgáltatások		az évente többször igénybe vett szolgáltatások		az évente legalább egyszer igénybe vett szolgáltatások	
helyi termékek vására	16	helyi termékek vására	37	vadaspark	30
gyalogos túra	12	gyalogos túra	37	falusi szállás	19
kerékpártúra	10	tanösvény	21	helyi termékek vására	19
kézműves foglalkozások	7	kerékpártúra	20	kalandpark	19
lovaglás	5	kézműves foglalkozások	15	erdei kisvasút	17
tanösvény	2	állatsimogató	13	állatsimogató	17
állatsimogató	2	falusi szállás	13	tanösvény	17
vadaspark	1	erdei kisvasút	10	kézműves foglalkozások	16
kulcsosház	1	bemutatógazdaság meglát.	10	bemutatógazdaság meglát.	13
falusi szállás	1	lovaglás	8,5	gyalogos túra	12

Forrás: saját szerkesztés

Látható, hogy messze legnépszerűbb szolgáltatás a helyi termékek vására, valamint a gyalogos- és a kerékpáros túrák. Ezeket sokan veszik igénybe rendszeresen, illetve évente több alkalommal. Elgondolkodtató ugyanakkor, hogy milyen kis arányban (10% alatt) jelezték a válaszadók a többi szolgáltatás rendszeres igénybe vételét. Ez jelzi az ökoturisztikai szolgáltatások kihasználatlan potenciálját, de egyben a szolgáltatások színvonalának, illetve egyáltalán meglétének lehetséges problémáit is.

Ha megnézzük az évente legalább egyszer igénybe vett szolgáltatásokat, akkor látjuk, hogy más típusú termékek népszerűek ebben a kategóriában: magas a vadaspark látogatóinak aránya, sokan szállnak meg évente egy alkalommal falusi szálláshelyen, jellemzően évente egyszer látogatnak el kalandparkba, állatsimogatóba és utaznak erdei kisvasúttal.

Az ökoturisztikai szolgáltatások igénybe vételének rendszeressége jelzi a fejlesztések lehetséges irányait: szükséges hiánypótló szolgáltatások kialakítása, a meglévő szolgáltatások minőségének javítása, valamint a marketingtevékenység erősítése.

5.4. Elégedettség az ökoturisztikai szolgáltatásokkal

A vizsgálat kitért az egyes ökoturisztikai szolgáltatásokkal való elégedettségre, amely hasznos információkkal szolgál a régió ökoturizmusának továbbfejlesztéséhez. A válaszadóknak 14 szolgáltatást kellett értékelniük egy ötfokozatú skálán (1 = egyáltalán nem elégedett, 5 = teljes mértékben elégedett). Az elégedettségről csak azok nyilatkoztak, akik az adott szolgáltatást a régióban igénybe vették. Az alábbi táblázatban mutatjuk be a válaszadók számát, valamint az egyes szolgáltatásokkal való elégedettségük átlagát és a szórást (4. táblázat).

4. táblázat: *Elégedettség a Dél-Dunántúl turisztikai szolgáltatásaival, adottságaival*

	átlag	szórás	válaszadók száma (n)
helybeliek vendégszeretete	4,37	,761	193
természeti környezet minősége	4,34	,773	195
turisztikai látnivalók	4,27	,873	196
rendezvények helyszínei	4,18	,779	185
ökoturisztikai szolgáltatások	4,13	,799	172
helyi termékek	4,12	,836	190
épített környezet rendezettsége, gondozottsága	4,08	,823	194
szálláshely minősége, színvonala	4,07	,970	181
erdei utak	4,03	,886	159
hagyományőrző programok	3,97	,885	177
rendelkezésre álló turisztikai információk	3,92	,906	191
szolgáltatások ár-érték aránya	3,7	,921	192
közlekedési lehetőségek, elérhetőség	3,6	1,024	192
kerékpárutak	3,41	1,287	137

Forrás: saját szerkesztés

Az elégedettségi (1-5 skála) értékeket tekintve faktorelemzést végeztünk a 14 szolgáltatásra vonatkozóan. Arra voltunk kíváncsiak, hogy milyen logikai szerveződést mutatnak az elégedettség mutatói. A faktorelemzés során öt faktor rajzolódott ki, amelyek 51%-ot magyaráznak, a KMO értéke 0,755.

1. faktor: Helyiek vendégszeretete, szálláshely minősége, helyi termékek és ár-érték arány
2. faktor: Közlekedési lehetőségek, kerékpárutak, épített környezet rendezettsége, rendelkezésre álló információ
3. faktor: Természeti környezet minősége, erdei utak és ökoturisztikai szolgáltatások
4. faktor: Hagyományőrző programok
5. faktor: Rendezvények helyszínei, turisztikai látnivalók

Az elégedettség mérlegelésénél egy faktorba rendeződnek az ökoturizmushoz legjobban kötődő elemek: ökoturisztikai szolgáltatások, erdei utak, természeti környezet minősége. Ezek mind igen jó értékelést kaptak (4-5 értékek között). A nehezebben megfogható, emberi teljesítményekhez kötődő, szubjektívebb értékítéletet hordozó elemek is egy faktorba tömörültek. A helyiek vendégszeretetével elégedettek leginkább a válaszadók. A helyi termékeket és a szálláshelyeket is jónak ítélték meg, ám a szolgáltatások ár-érték arányáról már megoszlottak a vélemények, azzal kevésbé voltak elégedettek. Külön faktorba kerültek az infrastruktúrára vonatkozó elemek. Ezekkel voltak legkevésbé elégedettek a válaszadók. Közepes értékelést kapott a régió megközelíthetősége, valamint a kerékpárutak mennyisége és minősége. E két tényező értékelésénél volt a legnagyobb a szórás, ebben a kérdésben oszlottak meg leginkább a vélemények. Sokan voltak elégedetlenek a rendelkezésre álló információkkal, ami a turisztikai információs rendszer jobb kiépítését sürgeti. Az épített környezet rendezettségével már inkább elégedettek voltak, azt jónak értékelték. Külön csoportot alkotnak a turisztikai infrastruktúra elemei, mint a rendezvényhelyszínek és látnivalók, amelyekkel elégedettek a vendégek. Ugyanakkor a hagyományörző programokat nem értékelték jónak a megkérdezettek.

5.5. Igény a régió ökoturisztikai szolgáltatásainak fejlesztésére

A kutatás azt is felmérte, hogy a vendégkör milyen szolgáltatások fejlesztését látná szívesen a térség ökoturizmusában. A megkérdezett 199 fő közül 73 élt a lehetőséggel, hogy megfogalmazza elvárásait. A beérkezett válaszokból szófelhőt alkottunk (2. ábra). A szófelhőben a szavak nagysága az említések gyakoriságát jelzi, ám az egymás mellé kerülő szavak nem mutatnak egymással összefüggést.

2. ábra: A válaszadók igényei, javaslatai az ökoturisztikai szolgáltatások fejlesztésére.

Forrás: saját szerkesztés

Ahogy a szöveghő mutatja, a fejlesztési javaslatok reflektálnak azokra az elemekre, amelyekkel nem elégedettek a vendégek. A válaszadók elsősorban a vonalas, közlekedési infrastruktúra fejlesztését látnák szívesen, ezek közül is kiemelkedik a kerékpárutak fejlesztése. A szolgáltatások jobb, kedvezőbb ára is szerepelt a javaslatok között, valamint többen megfogalmazták, hogy szeretnék, ha több helyen, akár kijelölt turistautak mentén is, lennének elhelyezve tájékoztató, naprakész információs táblák. Igény mutatkozott szervezett túrákra, programokra. A megkérdezett ökoturisták a kempingek infrastruktúrájának, szolgáltatásainak fejlesztését is szükségesnek tartják.

Összességében pozitívan értékelik a vendégek a régió adottságait. Megállapítható, hogy a régió ökoturisztikai adottságai kifejezetten jónak mondhatók, de még hiányos az infrastruktúra kiépítettsége és az egyes szolgáltatásokból még nem álltak össze igazán versenyképes ökoturisztikai termékek.

Következtetések.

A Dél-Dunántúl ma még nem tartozik az ökoturizmus ismert desztinációi közé, annak ellenére, hogy országos, sőt nemzetközi szinten is figyelemre méltó értékekkel bír. A zselici csillagoségbolt-rezervátum vagy a jelentős ökológiai értékekkel bíró Dráva-medence még nem került az ökoturisták látókörébe. A kutatás tanulsága szerint az ökoturisztikai célzattal érkező vendégek döntő többsége a régió belülről jön, ám fontos lenne más régiókból nagyobb számú ökoturista fogadása. Ez azt jelenti, hogy a Dél-Dunántúl az ökoturizmus területén kihasználatlan lehetőségekkel, tartalékokkal rendelkezik.

A régió ökoturizmusa szempontjából egyik legnagyobb hiányosság a Dél-Dunántúl közlekedési helyzete. Az igazi ökoturista nem igényli, hogy az attrakció autóval bejárható legyen, de azt joggal várja el, hogy a küldő területről elfogadható időn belül és megfelelő kényelemben érje el legalább a régió központját. Az ökoturizmussal összeegyeztethető kerékpáros turizmus infrastruktúrája a régió belülről erősen hiányos. Ez alatt nemcsak a kerékpárutak értendők, hanem a kerékpárosokat kiszolgáló szervizpontok és pihenőhelyek is. Ezek a létesítmények a régió elmaradott térségeiben is munkahelyeket teremthetnek, egyrészt építésük idején, másrészt fenntartásuk, üzemeltetésük során.

Az ökoturisztikai programlehetőségek bővítése is lehetőséget jelent a régió fejlesztése számára. Az egyre komolyabb értéket képviselő bio- és ökológiai természetből származó élelmiszerekre alapuló gasztronómiai programok (GONDA 2013) értékesítési lehetőséget kínálnak a régió kistermelői számára, egyben értékes marketingeszközként a Dél-Dunántúl ismertségének növeléséhez is hozzájárulnak. Az adottságok hasznosítása, területfejlesztő potenciáljának kiaknázása az ökoturizmus által ugyanakkor komoly munkát igényel: szükséges a vonzerők feltárása, azok komplex turisztikai termék formálása, a kész termékek marketingje, valamint dél-dunántúli védjegyek kialakítása.

A 2014-2020 időszakra vonatkozóan nem regionális, hanem megyei szinten kerülnek meghatározásra a stratégiai és operatív programok. A megyei programokban megtalálhatóak az ökoturizmus további fejlesztésére vonatkozó elképzelések.

Somogy megye Területfejlesztési Programjában külön prioritásként jelenik meg a megye turisztikai potenciáljának erősítése, ami elsősorban a turisztikai magterületekhez (Balaton és háttértelepülései, Kaposvár és vonzáskörzete, Zselic és Dráva-mente) illeszkedve javasolt. A területi fókuszú komplex turisztikai termékek innovatív fejlesztése intézkedés keretében jelenik meg Somogy megyében támogatható

tevékenységként többek között a természeti és környezeti értékek ökoturisztikai célú fejlesztése is.

Baranya Megye Területfejlesztési Programjában a turizmusfejlesztés elsősorban „A helyi erőforrásokon alapuló gazdaság megerősítése a lokális gazdasági környezet integrált fejlesztésével” prioritás keretében kerül meghatározásra. A „Turisztikai attrakciók és kapcsolódó szolgáltatások fejlesztése” intézkedés célja a meglévő természeti, szellemi, kulturális és épített örökségi értékek és kapcsolódó népszerű szolgáltatások körének bővítésével, minőségének javításával a vendégforgalom növelése, a turisztikai ágazat jövedelemtermelő képességének fokozása. Elsősorban ennek keretében lesz lehetőség a természeti és környezeti értékek ökoturisztikai célú fejlesztésére. Az ökoturisztikai fejlesztések emellett kiemelt szerepet kapnak az Ős-Dráva program elemeiként és Baranya megye horvát határ menti térségének határon átnyúló kapcsolatainak javításában.

Tolna Megye Területfejlesztési Programjában a kiemelt jelentőségű projektek között szerepel a megye turizmusának fejlesztése, ami a megye természeti és kulturális értékeire épít. A program szerint a komoly tömegeket vonzó attrakciók híján a természetközelség, az egészség, a nyugodt aktív pihenés lehetőségére épülő szolgáltatás- és imázsfejlesztés, az összehangolt termékpalletta és marketing teremtheti meg az idegenforgalmi potenciál kihasználását, ezért többek között fókuszba emeli az ökoturizmust. Az ökoturisztikai fejlesztések lehetősége elsősorban a Sió projekt kapcsán rajzolódik ki, ami Tolna megye kiemelt gazdaságfejlesztési projektje lesz.

Irodalomjegyzék

A TERMÉSZETVÉDELMEM ÖKOTURISZTIKAI KONCEPCIÓJA (2005): Környezetvédelmi és Vízügyi Minisztérium Természetvédelmi Hivatal, Budapest

AZ ÖKOTURIZMUS SAJÁTÓSÁGAI A DÉL-DUNÁNTÚLON. EGY VENDÉGKÖRVIZSGÁLAT EREDMÉNYEI (2013): Készítette a Dél-Dunántúli Ökoturisztikai Klaszter megbízásából a Geoscience Nonprofit Kft. Készült 2013. augusztus 1. és október 30. között.

BUDAY-SÁNTHA, A. (2005): A fejlesztési célok összhangja. In: Buday Sántha, A., Horváth, Gy., Erdősi, F. (szerk.): *PTE KTK Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola Évkönyv 2004-2005*, I. kötet, Pécs, 107-118.

DÁVID, L. (2009) (szerk.): *Fenntartható horgász-, vadász- és víziturizmus*. Károly Róbert Főiskola Turizmus és Területfejlesztési Tanszék, Gyöngyös

DÉL-DUNÁNTÚLI ÖKOTURISZTIKAI KLASZTER (2013): *A klasztertagok marketing stratégiájának összehasonlító elemzése*. Készítette a Dél-Dunántúli Ökoturisztikai Klaszter megbízásából az Info-Partner Szociális Szövetkezet. 2013. május 31.

DÉL-DUNÁNTÚLI RÉGIÓ TURIZMUS STRATÉGIAI FEJLESZTÉSI PROGRAM (2006): KPMG Tanácsadó Kft.

DUHAY, G. (2006) (szerk.): *Ökoturizmus a védett természeti területeken*. Környezetvédelmi és Vízügyi Minisztérium Természetvédelmi Hivatal, Budapest

GONDA, T. – SPIEGLER, P. (2012a): Potentials of ecotourism development in the south transdanubian region. *Ekonomika i ekohistorija*, 8., 137-146.

GONDA, T. – SPIEGLER, P. (2012b): A turisztikai klaszterek szerepe a regionális marketingben. *Marketing & Menedzsment*, 1-2., 15-25.

- GONDA, T. (2008): A turisztikai klaszterek fejlesztési lehetőségei a Dél-Dunántúlon. In: Sitányi, L. (szerk.): *II. Terület- és vidékfejlesztési konferencia*, Kaposvári Egyetem, Kaposvár pp. 13-18.
- GONDA, T. (2013): A helyi termékek csoportosítása és turisztikai hasznosítási lehetőségei. In: Minorics, T. (szerk.): *Kulénaris utazások Baranyában*. A Határokon Túli Magyarságért Alapítvány, Pécs, 37-45.
- HAJNAL, K. – TÓTH, J. (2002): Globális világproblémák és megatrendek. In: Tóth, J. (szerk.): *Általános társadalomföldrajz I. Dialóg Campus*, Budapest–Pécs, pp. 58–124.
- KELEMEN, Z. (2006): *Ökoturizmus*. Magosfa Környezeti Nevelési és Ökoturisztikai Alapítvány
- LORENZ, K. (1988): *A civilizált emberiség nyolc halálos bűne*. IKVA Könyvkiadó Kulturális, Szolgáltató Kiszövetkezet, Sopron (*Die acht Todsünden der Menschheit*. Serie Piper, Bd. 50, 1. Auflage, München 1973)
- LORENZ, K. (2002): *Ember voltunk hanyatlása*. Cartaphilus Kiadói Kft., Budapest (Der Abbau des Menschlichen. Piper Verlag GmbH, 1983)
- ORSZÁGOS FEJLESZTÉSI ÉS TERÜLETFEJLESZTÉSI KONCEPCIÓ (2014): Az Országgyűlés 1/2014. (I. 3.) OGY határozata a Nemzeti Fejlesztés 2030 – Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Konceptióról. Magyar Közlöny, 1., 7-298.
- ORSZÁGOS ÖKOTURIZMUS FEJLESZTÉSI STRATÉGIA (2008): Készült az Önkormányzati és Területfejlesztési Minisztérium Turisztikai Szakállamtitkárságának megbízásából. Pannon Egyetem Turizmus Tanszék - Aquaprofit Zrt., Veszprém – Budapest, 2008. április 25.
- ORSZÁGOS TERÜLETFEJLESZTÉSI KONCEPCIÓ (2005): Az Országgyűlés 97/2005. (XII. 25.) OGY határozata az Országos Területfejlesztési Konceptióról. Magyar Közlöny, 168., 11360-11497.
- PORTER, M. E. (1998): *On Competition*, Harvard Business Review, Boston, p. 210., p. 485.
- RIO DECLARATION ON ENVIRONMENT AND DEVELOPMENT (1992): United Nations publication, Sales No. E.73.II.A.14 and corrigendum), chapter I.
- SCHALLER, D. T. (1996): *Indigenous Ecotourism in the Ecuadorian Amazon: A Case Study*. (<http://www.eduweb.com/schaller/> letöltés dátuma: 2014. szeptember 8.)

Egyéb források:

- CEBALLOS-LASCURÁIN, H. (1996): *Tourism, ecotourism, and protected areas*. IUCN, (<http://data.iucn.org/dbtw-wpd/html/tourism/section5.html> Letöltés: 2014. február 5.)
- HORVÁTH, P. – RIMÓCZI, CS. (2011): Ökoturizmus. In: Michalkó, G. (szerk.): *Turisztikai terméktervezés és fejlesztés*. (Letöltés helye [http://www.eturizmus.pte.hu/szakmai-anyagok/Turisztikai terméktervezés és fejlesztés/book.html#d6e1796](http://www.eturizmus.pte.hu/szakmai-anyagok/Turisztikai%20terméktervezés%20és%20fejlesztés/book.html#d6e1796))
- LENGYEL, M. (1997): *Ökoturizmus és marketing. Magyarország az ezredfordulón*. MTA Stratégiai Kutatások, Budapest. (Letöltés helye: <http://www.doksi.hu/get.php?lid=4714>. Letöltés ideje: 2014. szeptember 12.)
- STRASDAS, W. (1999): *Ökoturizmus in der Praxis von Naturschutzprojekten in Mexiko und Belize*. Ansätze zur Unterstützung von Schutzgebieten durch nachhaltiges, marktorientiertes Tourismus-Management. (<http://www2.gtz.de/dokumente/bib/99-1494.pdf>. Letöltés: 2014. március 18.)
- UNWTO: *Tourism 2020 Vision*. (<http://www.unwto.org/facts/eng/vision.htm> Letöltés: 2014. február 25. www.eturizmus.pte.hu)